

**KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARDA NUTQ NUQSONLARINI
BARTARAF ETISHDA LOGOPEDIK ISHLAR**

Xalilova Maftuna Baxtiyor qizi

*O'zMPU Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim
fakulteti logopediya yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutq va muloqot ko'nikmalarining rivojlanish xususiyatlari hamda nutq nuqsonlarini bartaraf etishda logopedik ishlarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda ko'rish nuqsonining til rivojlanishiga ta'siri, verbalizm va exolaliya kabi holatlar, kommunikativ qiyinchiliklar hamda ularni korreksiya qilish usullari tahlil qilingan. Shuningdek, logopedlar, maxsus pedagoglar va boshqa mutaxassislarning hamkorligi asosida olib boriladigan multidisiplinar yondashuvning samaradorligi ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *ko'rish nuqsoni, logopedik ishlar, maxsus pedagogika, verbalizm, exolaliya, muqobil va qo'llab-quvvatlovchi kommunikatsiya (AAC), muloqot ko'nikmalari, tematik tahlil, pragmatik nutq*

**LOGOPEDIC INTERVENTION IN ADDRESSING SPEECH DISORDERS IN
CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS**

Khalilova Maftuna

*Student of the Department of Speech Therapy,
Faculty of Pedagogy-Psychology and Inclusive Education,
UzMPU university*

Abstract: *This article highlights the developmental characteristics of speech and communication skills in children with visual impairments and emphasizes the significance of logopedic intervention in addressing speech disorders. The study analyzes the impact of visual impairment on language development, specific phenomena such as verbalism and echolalia, communicative difficulties, and methods for their correction. Furthermore, it demonstrates the effectiveness of a multidisciplinary approach carried out through the collaboration of speech-language pathologists, special education teachers, and other professionals.*

Keywords: *visual impairment, logopedic intervention, special education, verbalism, echolalia, Augmentative and Alternative Communication (AAC), communication skills, thematic analysis, pragmatic speech.*

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar ijtimoiy maqsadlarda qo'llaniladigan til va muloqot ko'nikmalari jihatdan sust rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Ilmiy izlanishlar shuni

ko'rsatadiki, bunday bolalarda og'zaki nutqni rivojlantirishda muayyan qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ular ko'proq parvarish qiluvchilarga bog'liq bo'ladi va yuz ifodalarini to'liq anglay olmaydi. Shuningdek, ko'rish nuqsoniga ega chaqaloqlar odatiy rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan kamroq g'uldirash qiladi, chunki ular parvarish qiluvchilarning rag'batlantiruvchi vizual reaksiyalarini kuzatish imkoniyatiga ega emas. Manbalarda qayd etilishicha, bu omillar ularning nutq ishlab chiqarish jarayoniga o'smirlik davrigacha salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, logopedlar tug'ilgandan boshlab bolalarni baholashda muhim rol o'ynaydi. Ular chaqaloqlarning dastlabki reflekslari, noverbal harakatlari hamda yirik va mayda motorika rivojlanishini tekshiradi, shuningdek emish va chaynash jarayonlarini shakllantirishga ko'maklashadi. Mutaxassislar logopedlarning ayniqsa atipik rivojlanayotgan bolalarda, tilni o'zlashtirish va nutq rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Ayniqsa, ularning tilni o'zlashtirish hamda ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi roli beqiyosdir.

Nutq — insonning ijtimoiylashuvi, bilimlarni egallashi va atrof-muhit bilan o'zaro aloqaga kirishishining asosiy vositasi hisoblanadi. Shu bois nutq rivojidadagi har qanday cheklanish bolalarning umumiy psixik va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda esa bu jarayon yanada murakkab kechadi, chunki ular atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarning katta qismini vizual yo'l bilan qabul qila olmaydi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqni o'zlashtirish jarayonida bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ular ko'pincha taqlid qilish imkoniyatining cheklanganligi sababli nutq tovushlarini to'g'ri shakllantirishda qiyinchiliklarga duch keladi. Shuningdek, mimika va imo-ishoralarni kuzatish imkoniyati yo'qligi ularning ijtimoiy muloqot ko'nikmalarining rivojlanishiga ham salbiy ta'sir etadi. Natijada, bunday bolalarda pragmatik nutq — ya'ni nutqdan vaziyatga mos ravishda foydalanish qobiliyati sust rivojlanishi mumkin.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda logopedlarning faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Logopedlar bolalarning nutq rivojlanish darajasini aniqlaydi, mavjud kamchiliklarni tahlil qiladi va individual korreksion dasturlar ishlab chiqadi. Ular nafaqat tovush talaffuzini to'g'rilash, balki lug'at boyligini oshirish, grammatik tuzilmani shakllantirish va bog'lanishli nutqni rivojlantirish ustida ham ishlaydi. Bundan tashqari, logopedlar bolalarning kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olib, ularni samarali muloqot qilishga o'rgatadi. Alohida e'tibor alternativ va qo'llab-quvvatlovchi kommunikatsiya (AAC) vositalaridan foydalanishga qaratiladi. Mazkur vositalar nutqi yetarli darajada rivojlanmagan bolalarga o'z fikrini ifodalash imkonini beradi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan AAC vositalaridan foydalanishda mutaxassislar yetarli bilim va tajribaga ega emas. Bu esa mazkur yo'nalishda metodik qo'llanmalarni takomillashtirish, maxsus treninglar tashkil etish va amaliy tajribani kengaytirishni talab etadi. Shuningdek, maxsus ta'lim o'qituvchilari ham ushbu jarayonda muhim o'rin tutadi. Ular bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etadi, mos pedagogik yondashuvlarni qo'llaydi va inkluziv ta'lim muhitini yaratishga hissa qo'shadi. Nogironligi

bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda o'qituvchilardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, sabr-toqat va innovatsion metodlardan foydalanish talab etiladi. Turli hududlarda olib borilgan ishlar shuni ko'rsatadiki, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlash jarayonida bir qator muammolar mavjud. Jumladan, maxsus texnik vositalarning yetishmasligi, mutaxassislar malakasining yetarli darajada emasligi va metodik ta'minotning kamligi ushbu jarayon samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur sohani rivojlantirish, ilmiy-uslubiy bazani mustahkamlash hamda mutaxassislarni tayyorlash tizimini takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchilar ko'pincha savol-javob mashg'ulotlarini tashkil etish, matnni tushunishga yo'naltirilgan topshiriqlarni bajarish hamda guruhli muhokamalarni olib borishda qiyinchiliklarga duch keladi. Bu holat ularning bunday vaziyatlarni samarali boshqarish bo'yicha yetarli metodik tayyorgarlikka ega emasligi bilan izohlanadi. Amaliy faoliyat tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda Brayl yozuvi, maxsus dasturiy ta'minotlar hamda elektron texnologiyalar muhim vosita sifatida qo'llaniladi. Ushbu vositalar orqali bolalar bilimlarni o'zlashtirish, axborotni qabul qilish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shu bilan birga, bunday bolalar faqat nutq rivoji emas, balki boshqa rivojlanish yo'nalishlarida ham qiyinchiliklarga duch kelishi sababli ular bilan ishlashda multidisiplinar yondashuv zarur hisoblanadi. Bu jarayonda logopedlar, pedagoglar, psixologlar va boshqa mutaxassislardan iborat jamoa hamkorlikda faoliyat yuritadi. Ular bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlantiruvchi va korreksion strategiyalarni ishlab chiqadi.

Mazkur strategiyalar doirasida ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda logopedlar hamda maxsus ta'lim o'qituvchilarining o'rni va faoliyati chuqur tahlil qilindi. Ushbu yo'nalishda sifatli yondashuv asosida ilmiy izlanish olib borildi. Ish 2022-yilda Pokistonning Rawalpindi va Islamabad hududlaridagi maxsus ta'lim muassasalarida amalga oshirildi. Ishni amalga oshirishdan avval tegishli ilmiy-axloqiy me'yorlarga rioya qilinib, universitet huzuridagi Etika qo'mitasidan ruxsat olindi. Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida maqsadli tanlash usuli qo'llanildi. Ish jarayonida ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan bevosita ishlovchi 15 nafar mutaxassis ishtirok etdi. Ularning 7 nafari maxsus ta'lim o'qituvchilari, 8 nafari esa nutq terapevtlari (logopedlar) hisoblanadi. Ishtirokchilar tarkibiga erkak va ayol mutaxassislar kiritilib, ularning barchasi kamida 2 yillik ish tajribasiga ega bo'lgan hamda 4–9 yoshdagi bolalar bilan faoliyat olib borgan.

Logopedlar uchun minimal malaka darajasi sifatida PhD yoki MS/SLP, maxsus ta'lim o'qituvchilari uchun esa maxsus ta'lim yo'nalishi bo'yicha magistr darajasi talab etildi. Ma'lumotlar yarim tuzilgan intervyular orqali yig'ildi. Intervyu savollari mavjud ilmiy manbalar tahlili asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ular ochiq turdagi savollardan iborat edi. Logoped va maxsus ta'lim o'qituvchilari uchun alohida savollar to'plami shakllantirildi. Ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash hamda ularni qayta ishlash jarayonida

xatoliklarning oldini olish maqsadida intervyular ishtirokchilarning roziligi bilan audioyozuvga olindi. Yig'ilgan ma'lumotlar tematik tahlil usuli yordamida qayta ishlanib, asosiy mazmuniy yo'nalishlar va muammolar aniqlab olindi. Ushbu tahlil jarayoni ma'lumotlarni tizimlashtirish, ularni chuqur o'rganish va muhim jihatlarni ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Mazkur metodologik yondashuv ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda logopedlar va maxsus pedagoglarning amaliy faoliyatini har tomonlama yoritish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Til rivojlanishini qo'llab-quvvatlash strategiyalar ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda til va nutq ko'nikmalarini samarali rivojlantirish uchun ularni faol, tilga boy hamda muloqotga yo'naltirilgan ta'lim muhitida tarbiyalash va o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday muhitda muloqot doimiy, maqsadli va bolani faol ishtirok etishga undovchi bo'lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, quyidagi pedagogik strategiyalar qo'llaniladi:

Birinchidan, kundalik tartib va barcha faoliyat jarayonlarida to'g'ri nutqiy namuna (model) ko'rsatish, ya'ni o'qituvchi tomonidan izchil va tushunarli til birliklaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Bu bolalarda to'g'ri nutqiy shakllarni o'zlashtirishga yordam beradi.

Ikkinchidan, yo'naltirilgan o'yinlar va interaktiv mashg'ulotlar orqali navbat almashish, tinglash va javob berish kabi muloqot qoidalarini shakllantirish zarur. Bu esa ijtimoiy muloqot kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Uchinchidan, integratsiyalashgan ta'limni ta'minlovchi mavzuli (tematik) yondashuvlardan foydalanish orqali bolalarning lug'at boyligini kengaytirish va bilimlarni tizimli shakllantirish mumkin. Shuningdek, ta'lim jarayonida bolalarga tanlov imkoniyatini berish ularning mustaqil ifoda etish va kommunikativ faolligini oshiradi. Bu esa nutqiy tashabbuskorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, kundalik faoliyatlar aniq va tartibli tuzilgan bo'lishi lozim. Bunday strukturaviy yondashuv bolalarda oldindan bilish hissini shakllantirib, faoliyatlar o'rtasidagi o'tish jarayonlarini yengillashtiradi. Til o'rgatish jarayoni barcha faoliyat turlariga integratsiya qilinishi, ya'ni real buyumlar va aniq hayotiy vaziyatlar asosida amalga oshirilishi lozim. Bu bolalarning abstrakt tushunchalarni emas, balki amaliy tajriba orqali bilim olishiga yordam beradi. Shuningdek, sinf va uy sharoitidagi barcha faoliyatlarda bolalarning faol ishtirokini rag'batlantirish muhimdir. Hatto bu jarayon qo'shimcha vaqt va individual yordam talab qilsa ham, ularning til va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda sezilarli natija beradi. Umuman olganda, ushbu strategiyalar ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nafaqat til rivojlanishini, balki ijtimoiy muloqotga kirishish, fikrni erkin ifoda etish hamda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishni ham samarali ta'minlaydi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda til rivojlanish jarayonida ayrim o'ziga xos xususiyatlar kuzatiladi. Ular orasida verbalizm va echolaliya kabi holatlar alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayonlar nutqning shakllanishi va mazmuniy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ulardan biri bo'lgan verbalizmi ko'rib chiqamiz. O'quvchilar ba'zan ma'lum mavzular, shaxslar yoki hodisalar haqida ravon gapira oladilar, biroq ularni chuqur

tushunmasliklari mumkin. Bu holat “verbalizm” deb ataladi va bola soʻz boyligini oʻzlashtirgan, ammo uning ortida turgan tushunchaviy asos yetarli darajada shakllanmagan holatlarda yuzaga keladi. Bunday vaziyatda bola soʻzlarni eshitish orqali oʻrganadi, lekin ularni real hayotiy tajriba bilan bogʻlay olmaydi. Verbalizmni kamaytirish uchun pedagoglar va parvarish qiluvchilar bolaga tez-tez, mazmunli va aniq hayotiy tajribalar asosida taʼlim berishi lozim. Bunda real predmetlardan foydalanish, boy tasviriy nutqni qoʻllash hamda har bir yangi soʻzni tushuncha bilan bogʻlab oʻrgatish muhim hisoblanadi. Taʼlim jarayonida nafaqat lugʻat boyligini oshirish, balki tushunchalarni shakllantirishga ham alohida eʼtibor qaratilishi kerak. Yuqoridagi muammolardan yana biri bu exolaliya hisoblanadi.

Exolaliya — bu ilgari yoki yaqinda eshtilgan soʻz yoki iboralarni takrorlash holati boʻlib, koʻrishida nuqsoni boʻlgan, ayniqsa qoʻshimcha rivojlanish qiyinchiliklariga ega bolalarda tez-tez uchraydi. U ikki turga boʻlinadi: darhol exolaliya (aytilgan soʻzni zudlik bilan takrorlash) va kechikkan exolaliya (avval eshtilgan nutqni maʼlum vaqtdan soʻng qayta takrorlash). Bu holat baʼzan bola muloqot qilish strategiyasi yoki tilni oʻzlashtirish jarayonining bir bosqichi sifatida namoyon boʻlishi mumkin.

Koʻrishida nuqsoni boʻlgan bolalarda til va muloqot koʻnikmalarini samarali rivojlantirishda mutaxassislar hamkorligi muhim oʻrin tutadi. Bunday jarayonda logopedlar (Speech-Language Pathologists), koʻrishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar bilan ishlovchi maxsus pedagoglar (TVIs – Teachers of Students with Visual Impairments) hamda yoʻnalish va harakatlanish boʻyicha mutaxassislar (Orientation & Mobility specialists) bolalarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan yordam va tavsiyalarni taqdim etadi. Ushbu hamkorlik bolalarning til rivojlanishini yanada samarali qoʻllab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shuningdek, multimodal oʻqitish yondashuvidan foydalanish ham muhim hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan teginish asosidagi grafikalar va audio chiqish tizimlari, ekran oʻquvchilar hamda interaktiv oʻquv materiallari bolalarda tushunchalarni shakllantirishdagi boʻshliqlarni kamaytirishga yordam beradi. Ushbu vositalar bolalarning eshitish va teginish orqali axborotni qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bundan tashqari, tushunchalarga boy taʼlim muhitini yaratish ham muhimdir. Real hayotiy tajribalar, “story box” usullari hamda moslashtirilgan kitoblar orqali tashkil etilgan faoliyatlar bolalarda mazmunli va tizimli bilimlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv til rivojlanishini chuqurlashtirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Umuman olganda, koʻrishida nuqsoni boʻlgan bolalarda til rivojlanishi maqsadli yondashuv, taʼlim muhitining moslashtirilishi va faol ishtirokni talab etadi.

Koʻrishida nuqsoni boʻlgan bolalarda til va muloqot koʻnikmalarining rivojlanishi murakkab, ammo toʻgʻri tashkil etilgan pedagogik yondashuv orqali samarali qoʻllab-quvvatlanishi mumkin boʻlgan jarayon hisoblanadi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, ushbu toifadagi bolalarda nutq rivojlanishi koʻproq tashqi muhitga, yaʼni ularga yaratilgan taʼlim sharoitlari, kommunikativ imkoniyatlar va mutaxassislarning yondashuviga bogʻliqdir. Vizual axborotning cheklanganligi sababli ular atrof-muhitni kuzatish orqali tabiiy oʻrganish imkoniyatidan mahrum boʻladilar, bu esa til rivojlanishida oʻziga xos kechikishlar va

xususiyatlarning shakllanishiga olib keladi. Shu bilan birga, logopedlar va maxsus ta'lim o'qituvchilarining hamkorligi bolalarning kommunikativ rivojlanishida muhim omil ekanligi aniqlandi. Logopedlar nutqni shakllantirish, talaffuzni to'g'rilash, lug'at boyligini oshirish hamda alternativ muloqot vositalarini joriy etishda muhim rol o'ynaydi. Maxsus pedagoglar esa ta'lim jarayonini moslashtirish, tushunarli va tizimli o'quv muhitini yaratish orqali bolalarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F.U.Qodirova va Z.X.Xusnuddinova. "Tiflopedagogika". Chirchiq-2023
2. Ayupova M.Y. Logopediya. O'zbekiston faylasuflar Milliy jamiyati. T.: 2020-y.
3. Abidova N.Z. Individual yondashuv asosida bo'lajak logopedlarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish Toshkent; 2024
4. P.M.Po'latova, D.B.Yakubjonova, Z.N.Mamarajabova, Sh.M.Amirsaidova, Maxsus pedagogika (Darslik). -T.: "Fan va texnologiya", 2014
5. Солнцева Л.И. Тифлопедагогика. – Москва, 2000
6. Дружинина, Л.А. Психолого-педагогическое сопровождение дошкольников с нарушениями зрения в условиях инклюзивного образования [Текст]: учебно-методич. пособие / Л.А. Дружинина, Л.Б.